

בשולי
סיפורת
ושירה

אפרים צורף

מסות על שיי עגנון
חינ ביאליק ושי שלום

הוצאת בינאור
גבעתיים תשליא

י סודות אוטוביוגרפיים

ברבים מסיפורי ש"י עגנון משתקף הרקע האטמוספרי והמשפחתי שבו צמחה ילדותו; העולם היהודי של חמול, השרשי ונתוק-השרשים, מתוכו עולים ניגונו והרדתו של המספר. כאן דביקות בהוויית התורשתית-המורשתית תוך כיסופים לזהטים לקיימה; הוויית הילדות מפנות בעומק היצירה, ולא יקשה למצוא אסמכתאות להן ברשימות האוטוביוגרפיות ובמסכת האפית שלו בכללה.

כאן יידון בעיקר סיפורו האוטוביוגרפי (לא זכרונות), „ימי ילדותי“ („מולד“ 137—138). רבים הם הסופרים ששרו הימנוגות לילדות (אצלנו: ביאליק — „ספיח“; „יתמות“; „אחד אחד ובאיך רואה“), אלא הגדיל לשיר ש"י עגנון, לא רק באותן היצירות שילדים גיבורים הם, או ענייניהם ושעשועיהם רקומים בהם, כגון „ציפורי“; „המטפחת“; „ר' גדיאל התינוק“; „סיפור נאה של סידור תפילתי“ ועוד, אלא אף בהויותיו, בחלומותיו, בדרכי-הסתכלותו הייחודית, ניכרים רישומים של בוקר חייו בבוצ'אץ' ובסביבותיה.

בסיפורו הנידון מגלה לנו עגנון תוך שירה, הגות והומור מה טיבה של האוירה הסהרורית, האגדית-המאטיפיסית השרויה ביצירתו מתחילתה. לכאורה הכינוי „גן-עדן“ שכינו מבקרים את הילדות, אינו הולמת לכל דבר. הרי יש וסובל הילד מתחושת-אשמה בשל חטאים מדומים, עד כדי חולי ומחלה, כגון מאימת סיפורים נוראים בדויים שסיפר שמואל יוסף צ'אצ'קס הילד לתברו ב„חדר“ על מלמדו שמשון שור שעלבו; כן סובל הילד בשל אבדן צעצועיו, או בגלל שאלות שבהווייה על גילויי טבע ואלוהים שאינו מקבל תשובה עליהן, או מחמת עלבון מדיבור בעלמא, או מקנאה („קנאת חברים“, שם 625). הרי שילדים סובלים הרבה יותר ממגודלים.

האמירה „גן עדן הילדות“ תהא לגיטימית רק בשביל כך, שאירועים, מראות וצבעים משתקפים בנפש הילד באור-בראשית תמים ונפלא, וספק אם יהורו ויתגלו לו טוב באותו שיעור דמיון ואור-אגדה גם בהתבגרותו. לפיכך יכנה ביאליק את הילדות (אף-על-פי שמלאה היתה יתמות וענשין של זקנו הקפדן, וגעגועים על אמו), „חזון קדמת ילדותי“; והוא כמה להתיהר עם ישותה בכל-עת, שכן זוהי „דמות ילדות הקדושה“ שהיתה לו כ„אילת השחר“; „מעין רוחו“; „ראש מראה עיניו“; שהוא שוקט אל זהריו יומם, ואל רוֹי־רזיו לילה; שהם בבחינת אור גנוז למלוא תבל ולכל מעשה אלוהים — „אשר רק אחת תזכה להם עין הילד ולא יוסיף“ („אחד אחד ובאין רואה“).

אכן, חזיונות הילדות, דרכי-הסתכלותה ותפיסתה את העולם המתגלה לה טיפין-טיפין, בהם גנוז המעיין, שמשורר כעגנון יונק מתוכו כל ימיו. אף הוא מודה בסיפור הנידון, שנעימות כזו שחש במחיצת זקנו; כל החזיונות שראה באותו עשן המצוייר בדמיון ממריא, בשלל גוונים ועתרת-פיוט („תהלוכות העשן“) — כל הריחות הנעלמים וכל אותה הסתכלות בפלא המים, עם שהם באים מן האויר, הם רוחצים ומנקים ומטהרים — „נעימות כזו אין אדם טועם אלא בילדותו, שהוא סבור שהכל נברא להנאתו“. נקוד על חמש התיבות האחרונות במובאה, שהן נותנות טעם לראיה מהותית בשחר-הילדות, ומה גם לגבי אפיקן באיתכסיא, שישותו הפיוטית מקופלת בתוכו כאלון בשתילו.

אכן, הילד הוא איגוצנטרי מטבע ברייתו, ואין זה גנאי לו; אדרבא, משום-כך הוא ממקד סביבו ובתוכו קרניים, מראות וצבעים, וזוגנו בלבו חוויות רבות פרי הסתכלות-בראשית. זהו עושר עצום השמור לבעליו לברכה לכל חייו ביצירה. שכן מראות הילדות תמציתיים ביותר בברכתם השירית עדי-כדי-כך, שניד עפעף אחד מאותו שחר פלאי כמוהו כנצה, נמזג בגביע זהב זעיר למשורר במאווייו לכלול ברגע נשגב אחד את הנכסף והמרוכז ביותר — תמצית חייו, חזון רוחו האלוהי:

„ומראות ילדתי כולם על צבא הליפותם יחד / עם כל-יקומם סביב ינהרו דומם דרך נפשי, / יסולו עלי ארהות זחרם כחלומות בוקר בהירים, /

הרהקות תקרבנה פתאום, יקיצו קולות נרדמו, וגונים וריחות נשכחים יקומו שנית לתחיה (ביאליק, שם).

עגנון האפיקן, הפסיכולוג היהודי המקורי, מזדהה עם חכמי הגמרא הרואים שנשמת האדם תורשתית היא מלפני דורות הרבה, והנר — המטען שבנשמה — דולק על ראשו כשעודנו עובר במעי-אמו והוא צופה ומביט מסוף העולם ועד סופו ומלאך מלמדו כל התורה כולה (נידה ל, ב). בדומה להשקפתו של יונג ומשנתו בפסיכולוגיית-המעמקים, שהנשמה העל-מודעית קשורה בטראנסצנדנציה האינסופית, באלוהים, ובחובה גנוזה התורשה הרוחנית הכללית. לכן יספר עגנון: משעמד לצאת לאויר העולם, בתשעה באב תרמ"ח (8.8.1888), וראה שעיני זקנתו באמירת, „קינות“ זולגות דמעות על אצבעותיה שאוחזות את הנר, התיירא שמא יכבו את הנר ויהי חושך. והוא, התינוק, הלא רגיל היה לנר דלוק על ראשו, ועכשיו משיצא לעולם שמא יצא מאורה לאפלה — אלא כיון שהגיע זמן „מנחה“, פסוקים של נחמות צפים לעיניו, כגון „אשרי העם שככה לו“; „גדול ה' ומתולל מאוד ולגדולתו אין חקר“; „קרוב ה' לכל קוראיו“ וכיוצא בהם, ונזכר מה שהמלאך לימדו בגמרא (ברכות ד, ב), שכל האומר „תהילה לדוד“ ג' פעמים ביום, מובטח לו שהוא בן העולם הבא, הניחהו חששותיו, ננער ויצא „לעולם הגופים“. שכן אילמלא תורה ותפילה המשרות אור בעולם, לא היה כדאי להיוולד בעלמא דשיקרא.

כאן בא המספר בהסתכלותו העמוקה לציין, מה בין העולם הרוחני התורשתי, שנציגה בסיפור זה הוא סבתא, כשנר-ישראל-סבא בידה והיא בוכה על חורבן המקדש וירושלים ועל שריפת מלכות ישראל המדינית והרוחנית, לבין הגלות ושפל-מצבו של ישראל בעולם המודרני העכשווי, הנתון בחושך. התינוק היהודי, שאורו של המלאך עדיין נוגה בקרבו, כיון שנסתכל בעולם שכזה, נרתע לאחוריו וניטל ממנו החשק לצאת. כדרך ששנינו במשנה: „שעל כרחך אתה נוצר, ועל כרחך אתה נולד“ (אבות ד).

שכן הנשמה מצטערת להניח „הפרגוד“ בעולם האצילות ולהיכנס למעי-האשה עד שמלאך מכניסה בעל-כרחך, ולפי שאין לה רצון כלל

לחיות ב„פרוודור“ ולהניח את „ההיכל“ שהיה צופה בו מסוף העולם ועד סופו. מאותה שעת-לידה ואילך שוטפים אל הילד שמואל יוסף המאורעות הקמאיים: כל רגע תגלית חדשה השופעת מראות מקירבו ואליו; מתוך גשמתו ומן החוץ; רישומים מעולם הגופים וחוויות מעולם הנשמות משמשים בו בעירבוביה. ועם שמלאך סטרו והשכיח ממנו הרבה מתורתו, סבור המספר, שעדיין בשתייר בו משהו מן האור.

וכך יספר על אותה שעה: „אין קץ למאורעות שנתגלגלו וירדו לעולם. עד שאחד מתגלגל ויורד כבר בא אחר ונוטל את מקומו ועדיין לא הייתי יודע אם ממקום שאבד לי הם המאורעות או ממקום שהושלכתי לשם“. והנה, כשעדיין היה תינוק בן יומן, הוגש לו „ספר תמונות“ בידי בן דודו משה. כאן ציור אליגורי לתורת משה רבנו שהיא מלאה „מעשה אלוקים“ בתכנה וברוחה. ואף הצורה שבה נכתבה התורה אינה אלא מראות ותמונות שראה בה מעשה אמנות שנתן לו היוצר מחכמתו, ולפי שיקרו של אותו ספר הוא התור, „מעשה האלוקים“, לפיכך כל-כך חביב עליו הסיפור שיש בו תורה ומוסר-השכל.

אמנם, שונים הם הסיפורים שמבקש אדם למצוא בסיפור. מעין תחליף של כוח, אם חלש הוא; אהבה לכל צורותיה, אם לא נאהב מימיו. עלובי החיים מחפשים בסיפורים מקצת עידוד ונחמה. אך יש והקורא אינו מוצא בסיפור מהרהורי נפשו ולא כלום, אף-על-פי-כן מזדהה עם ענני הטרגדיה ועם כל ההתרחשויות הדימוניות שבו, אפילו כשהם עכורים ומעציבים מחוץ לחוג ראייתו ומחוץ לדרך הטבע — אף אז, ודווקא אז, הוא מתהנה ביותר ומתנחם. לפי שהיסודות המוסריים והמטאפיסיים שבסיפורים והם משרים עליו קורת-רוח אמיתית ומרוממים אותו.

שכן על-ידי מקרא בסיפור משתוקק האדם להתמוגג שוב עם כוליותה של תבל, עם אותה הספירה הקוסמית שממנה נחצבה נשמתו. שכן בסיפור שמתנגנת בו בקומפוזיציה אחת נפש ורוח והשראות טראנסצנדנטיות, אלו נותנות נשמה לחי, לצומח, לדומם ומשרות דממת-נצח על הבריות; שוב רואה אדם את עצמו כיצור רב-זיקה לחברו שנברא בצלם ולכל נברא ביקום ונגאל מבדידות שנידון לה בעטיית הציביליזציה ומארתה.

ואכן, מדגיש המספר בסיפור הנידון (עמ' 621), שאנשי בוצ'אץ', מתוך סיפורים מגיעים לדברי תורה: „כיון שהגיעו לדברי תורה הניחו כל סיפורי מעשיות והתחילו מסיחים בתורה“. וכך הוא גורס גם בפרק אחר („השעות וכליהן“) של הסיפור הנידון: „כשאני מספר לבתי סיפור, אני מוסיף עליו משלי חכמה ומוסר, שאם תזכור את הסיפור, תזכור את המורס ממנו“. ביצירה העגנונית מושקעים אם כן יסודות שבאו משם, מן העולם המטאפיסי, ויסודות שבאו מכאן, מהשפעת ספרויות העולם, לכן ידגיש שיאהב „יופי וציניות“, ששניהם ניתנו באמו. וכן יאהב את אביו בשביל הגמרא שהוא לומד — הלכה ואגדה. „שהן שני פנים של בריה אחת“. ברות מסתו של ביאליק: „...קול האמונה של תביעת הלב בשטף מרוצתה ונקודת שאיפתה — זוהי האגדה; מקום החנייה, סיפוק התביעה לפי שעה והשחקתה — זוהי ההלכה“.

שוב מזדהה המספר דגן עם הוקי פסיכולוגיית-המעמקים, שאין המלאך „הסוטר“ משכיח את כל הרוחני הגנוז בגשמת החינוך. לפיכך זכר עדין „קריאת שמע“ בעל-פה. אגב, עגנון מרים על נס את המנהג העתיק, שילדי ה„חדר“ יובאו ליולדת ויקראו „שמע“, כדי שדברי תפילה יידבקו באזני הרך הנולד, שחינוכו של האדם מתחיל מיום היוולדו, ושהברכות על התופנים יחולו על היולדת ובנה. ביני ביני אנו למדים על מנהג עממי אחר: לחלק תופנים לילדי החדר בצורת 8.

אלא שעגנון אינו מאמין בקמיעות, על-כן ידגיש ויאמר: „וכי אין לנו להתיירא מפני הרשעים? אלא קריאת שמע שקוראים לפני הולד וברכה שמברכין על התופנים עומדין לנו מפני המזיקין שלא ירימו ראש“. וידגיש: „היזהרו במנהגי ישראל ואל תשנו בשום דבר“. מאמין הוא ששהווי המסורתי התמים והאווירה הפטריארכלית של זקנים וזקנות (כגון ב„תהילה“, ב„אגדת הסופר“ ב„לבב ימים“, ב„ש"ס של בית זקני“ וכיו"ב), מתוכם נובעת זיקתו ליהדות שרשית, ומפיהם הלא היה שומע תמיד סיפורי מעשיות. (ראה ספרי: „ש"י עגנון — האיש ויצירתו“).

ואף-על-פי ששכח מאותם סיפורים הרבה, את ניגונם יזכור, לא ישכחה לעולם. שכן הניגון שאליו הנביא מנגן (היונק מאוצרות ישראל הקדומים),

לימד לאותו מגנן בבוצ'אץ' וממנו למד הילד-הזקן, שבא בליל השימורים של המספר דגן, הוא ששר אותו ניגון פלאי של אליהו הנביא, והוא, עם שהיה ילד, היה זקן מכולם. כאן מעיר עגנון בהומור, אבל תוך משמעות סמלית אוטוביוגרפית: „בשביל זקן (ילד) אחד שבא אצלי בליל שימורים שלי, נגרר אני כל ימי אחר הזקנים” (על הילד הזקן ע': „מעשה בז' קבצנים לר' נחמן מברסלב”, מהדורת א. שטיינמן): התינוק הוא הזקן מכולם והוא החכם מכולם, שזוכר אפילו מה שהיה קודם לנפש, רוח, נשמה, היינו כשהיה עדיין בבחינת איין באינסוף.

בוקר-חיי

אין עגנון מספר תולדותיו בחינת הנוטות, אלא הוא רוקמן, סיפורים-סיפורים, כך שהיסודות הסמליים-האגדיים בהם מרובים מיסודות המציאות, העובדות; וכשם שהוא מעלה דמויות במסכת יצירותיו למדרגה אנושית כללית, כך הוא מעצב גם את בוקר-חיי, בהרותו ובגרותו תוך אורה מהורהרת, אליגורית, אפית-לירית. בהסתכלו באספקלרית חיי עמו מדורות עברו, או מדורו, הוא מזדהה עמם, מאיר בהומור יתרונותיהם, מיצר ומלגלג כאחד למגרעותיהם; בכל דרכי הריקמה והמבע האמנותיים שלו מזוגות תמימות ושנינות, רוח ישראל סבא ורוח היוצר המודרני.

הסיפור „ציפורי” („אלו ואלו”) משקף את שמואל יוסף צ'אצ'קס ילד ה„חדר”. ילדי בוצ'אץ', עיר הולדתו, עדיין מאמינים בגילגול נשמות בעופות ויחסם רוחני לטבע ולהי. אלא אף-על-פי שהמשפחה היהודית הגלותית מנותקת מן הטבע, ציפור זו משמשת קשר חי בין הילד לבין הטבע. עגנון המשורר המבוגר, המספר על החוויה שגרמה לו ציפורו בילדותו, מגלה לנו דברים ממצולות הבלתי-מודע שלו שבתוכה רועדת נימה רגישה לטבע וליקום כולו.

דיו להזכיר את הפסוק מהושע „יחרדו מצפורים וכיונה מארץ אשור” (יא), שלמד באותו פרק ב„חדר”. כדי להעמידו על האליגוריה. במכוון לא הזכיר את מין העוף שהושיב בכלובו, אלא נקט לשון ציפור

בסתם, כדי לעורר בנו ציורי זכר והגות לציפור בסביבתה ובמשמעויותיה במקרא — כגון, „הטיפול ציפור על פח ומוקש אין לה?” (עמוס ג) — כדי להרמינו על חרדתו של הילד ופחדו מפני החתול הטורף ולהגביר העניין והסקרנות כבר ברישא של הסיפור.

כלבים, התולים ועכברים מסמלים בכתבי עגנון לרוב את השדי, הדימוני, התתאי. בעוד הציפור היא כנסת ישראל, מסמל החתול את טורפיו-אויביו, ומרמז על פגיע התבוללות ופריקת עול תורה, שבהם טמון מוקש להגברת אויבנו עלינו. בעל-המודע התורשתי של הילד-המשורר רותתת הנימה הנוגה לגורלו של ישראל בגלותו החשכה, כפי שהביע משורר התהלים: „גם ציפור מצאה בית ודרור קן לה” (פד), או: „ואהיה כציפור בודד על גג”, שקדם לו הפסוק הנוגע-עדי-הלב: „דמיתי לקאת מדבר הייתי ככוס חרבות; כל היום הרפוני אויבי” (כ).

זו חוויה נוספת, מושלמת של המספר-המשורר המבוגר, שהעמיקה והעשירה עם ישיבתו על האבניים קודם כתיבת הסיפור. מחמת חרדה ודאגה לשלום ציפורו חש הילד-המבוגר בכורה נפשי לגדור בעדה ככל-האפשר, כדי להגן עליה (בניית הכלוב; הנדר לר' מאיר בעל גס) — „לבו טפת בידו” מחמת המיה וחשש.

כל ניב שהמספר מעלה בשטף הסיפור אינו מקרי; גנוזה בו משמעות נסתרת: כשניגש לחלון ראה שהציפור „ראשה בין כנפיה וכנפיה נחפו בזהב”. בדרך אסוציאציה צף לעיני רוחו ורוחנו הכתוב בתהלים: „אם תשכבון בין שפתיים, כנפי יונה נחפה בכסף ואברותיה בירקרק חרוץ” (סח), היינו כנסת ישראל המשולה ליונה שכנפיה מחופות מתכת יקרה בל ישלטו בה חיות ועופות — מלכי השכנים, הזוממים לטרפה, להרוס קינה.

הילד הגלותי סובל בדרך כלל מאמביוולנטיות, מהתנגשות יצרים ונטיות מנוגדים, טבעיים עם דתיים: צמא חרות ישנא כבלים. הוא אוהב את הטבע, אלא מחנכיו, הורים ומורים, מטילים עליו עול תורה ועול מצוות. רגישותו מרובה: כשהוא חורג במשהו מן המסגרת של המסורת הוא מתלבט במבוכה ומוסר-כליות ביודעים ובלאי-יודעים.

השתעשעות בציפור והסתכלות במלאכת הכלוב, נטיות טבעיות הן לילד, אלא כשהוא רואה את פני אמו שאין לבה אליו, משום שלא הלך להתפלל לבית-הכנסת — הוא מבין שהיא מתרעמת על כך וחושש פן תאמר: „אין יראת אלוהים בנער הזה“, המקביל לבראשית כ, יא. ומחמת כך, שמא יבולע הלילה לציפור שהיא בבת-עינו, כלומר, בלא תורה ותפילה, באה פורענות על ישראל. (האם בסיפור הגדון מסמלת את השכינה). הנער מתגבר על יצרו הטבעי ורץ לבית-הכנסת. כאן יחלק רשמיו עם חבריו. אלו מטילים ספק במציאות הציפור בביתו. על-כן יוציא את ציציותיו לעדות, כמנהג הילדים בימים ההם, כשבאו להוכיח שאמת דיברו. אלא שציטרא אחרא מתערבת גם כאן ואחד הנערים, ליצן, מעיר בלגלוג: „טובה שרטילי אחת (רוח מרתף המביאה ברכה בבית) מציפרים הרבה“. לאחר שבדקו הילדים את כשרות ציציותיו, מהם האמינו, מהם לא האמינו שציפור לו בבית, היינו הדור „המשכיל“ המתפקר שבימינו אינו מאמין עוד בציציות. גרוע מזאת, הם מושכים בציציותיו עד שאחת מהן נותקה ונפסלה... הם מבקשים ממנו אות ריאתי, משכנע. רק משהראה להם שניתק כפתור בגדו שנחננו במחנה לנט הגוי עושה הכלוב, האמינו במעשה הציפור. אך יש כאן גם בחינה חיובית: כנסת ישראל תפרוש כנפיה כיונה ותתנחל בארצה לא בציפיה לנסים, אלא במעשים ממשיים, בצידן של תורה ומצוות.

הילדים כאבותיהם, כאמור לעיל, היו מאמינים אז בגילגול נשמות, אלו הציפרים העומדות על גג בית-הכנסת ועונות „אמן“ אחר קדיש יתום, כדי שיוכרם השם. אלא הנערים מתרעמים על חברם: כל לילה בא הקב"ה להשתעשע עם נשמות הצדיקים בגן-עדן, וכשלא ימצא את הנשמה של הציפור הזאת ויוודע לו ששמואל יוסף לקחה — כעוס יכעס. נבהל הילד. תחושת האשמה מציקה לו והוא מהליט לשחרר את השבוייה.

המשורר המהייה תוך השראה את חווית-הילדות, מעלה לשיא את האוירה המיסטורית שבסיפור בארבע תיבות: כששב הביתה משנגע בציפור שבכלוב: „רוח עברה על אצבעותיו“ — אין זאת, כביכול, אלא רוח נשמת אחד הצדיקים שמגולגלת בה. בכך הגביר המספר את המתח האפי-הלירי.

לפיכך רבי־משמעות הוא הפסוק שהוא שם בפי אביו המקיצו עם בוקר :
„גם ציפור מצאה בית ודרור קן לה“, ומזרוו לקום ל„חדר“ ; להרמיזנו,
שבטחון קינו של ישראל אינו אלא במבצר התורה.

הנער שסובל מאשמה על שכלא נשמת צדיק, כביכול, חש בבוקר שהוקל
לו ובשמתה יאמר ויודה : „מודה אני לפניך... שהחזרת בי נשמת“ וגו',
וכדי לפייס את הנשמה שבציפור — הוא מגיש לה מים. המתח המיסתורי
אינו מרפה ממנו אף לרגע, וכשמתפלל הילד שחרית ומסתכל בפרטי גוף
הציפור — מוסיף המספר קו משורטט אחד לאוירת המיסתורין מעין זו
שתוארה בפרשת המרכבה במראה יחזקאל : „וכאפר אשר בתוך האש
מראה לחייה, וכנפיה מכסות את גווייתה“, היינו משהו שמימי בציפורו
השבויה. כן תלונו הנימה המיסתורית באמרו : „ותנתר הציפור על הבדים“.
המשורר לא נקט לשון סורג או מקלות אלא „בדים“, כדי לשוות גוון
אסוציאטיבי לכרובים שעל כפורת הארון שבדים היו בו. בינתיים תקפו
עליו געגועים על הציפור, היינו גברה בו אהבה לישראל ולגאולתו, והוא
מיצר שאינו כשלמה המלך שידע שיחות חיות ועופות (מלכים־א ה, יג),
כי אז היה שואל לשלומה של ציפורו מפי עופות.

ב„חדר“ לומד שמואל יוסף הילד בספר הושע בביאורו של משה מנדלסון
מפי מלמדו שמשון שור, שמחבב את הפירוש הזה. בילדותו גראה לו
המלמד שמשוהו מבצבץ בעיניו דמוי „עופרת מויעה“, ואילו בשעה שכתב
את סיפורו האוטוביוגרפי „ימי ילדותי“ יראה את עיניו „כשני נרתיקים
של כיסופי כיסופים“. ב„חדר“ זה למד הנער גם בספר יחזקאל. אלא
שמלמדו דילג משום מה על פרק א — מעשה המרכבה.

בסיפורו „ימי ילדותי“ הנ"ל שיחזר עגנון חוויה ילדותית שפיעמתו
באיתכסיא כשעיין ביחזקאל א מעצמו, מתוך תחושת „מים גנובים“. הוא
חמה או ששמים נפתחים ונראים מראות אלוהים : „תמוהים מהם גלות
יהויכין המלך וחשמל החיות שמראיהן דמות אדם וכנפים להן ומראיהן
כגוילי אש בוערות... מחמת צערו של יהויכין המלך ומתוך רחמנות על
החיות שברקיע, כשעיין הקרח הגורא נטוי על ראשיתן, היו עיניו זולגות
דמעות“ (שם, 629).

אמנם, הומור דק־מין־הדק מפעפע בין השיטין בצד ההתרשמות התמימה מפרק א, שמרגשו בילדותו ובבגרותו. מכאן השלכה למוטיבים מקראיים רבים אחרים שהמשורר דגן משבץ סיפורו ומגלה בהם ראייה בראשיתית־מקורית תמימה.

נישוב לסיפור „ציפורי” ולרחשי הילד התמימים שמוקרנים ברחשי המשורר המבוגר. מושלמד ב„חדר” למחרת הפגישה עם חבריו שהפחידוהו בהושע „כי נער ישראל ואהבהו” (יא) — ראה בפסוק זה עידוד וסימן טוב, כי „סימנא מילתא (כריתות ו, א). כעדות עצמו בסיפורו „ימי ילדותי” ובסיפוריו האחרים, היינו שנסלח לו. גם בניב: „הגשים יושבות פתח בתיהן” ראה סימן טוב, שפן אליעזר ויעקב אבינו ושאל האיר להם מולם ליד מעיין או באר עם צאת השואבות (בראשית פרקים כד, כט; שמואל־א ט). לבסוף ליווהו חבריו לביתו כדי לראות ממש את ציפורו. נער אחר, „משורר” במקהלה של החזן, שר לכבוד הציפור „אנקת מסלדיך” — מתפילת נעילה מתוך הפיוט „זכור ברית” (שחיברו רבנו גרשום מאור־הגולה במאה ה־א לספירה), כדי להרמיזונו שוב ושוב שהציפור רומזת על עם ישראל.

וזהו התרוו בשלמותו: „אנקת מסלדיך (זעקת מתפלליך, בחיל ורעדה) תעל לפני כסא כבודך, מלא משאלות עם מיהדיך, שמע תפילות באי עדיך.” וכן שר הנער המשורר „כציפרים עפות” אף זה מן הפייט שהמשכו: „כן יגן ה' צבאות על ירושלים, גנון והציל פסות והמליט” (ישעיה לא). היינו בעומק תודעתו כבר דואג הילד מפני הרעה שתבוא על הציפור — כנסת ישראל — מציפרים טורפות. אלא באותה שעה הוא נזכר שלא קיים את גדרו ולא הניח הפרוטה בקופסת ר' מאיר בעל נס.

רגש האשמה אינו מרפה ממנו. הנה מופיע החתול (בפרק ה שבסיפור הגידון). החתול, כמו „בלק” ב„תמול שלשום”, כמו העכבר ב„פת שלמה”, כמו הכלבים ב„והיה” וכיוצא־בזה, הוא, כאמור לעיל, נציג הדימוניות הלילית, התתאית. שכן המספר דגן בא ללמדנו, שעם מתן הצימוקים — סמל השפע והטוב — לציפור־ישראל, יש להשוש מפני החתול, דווקא כשאשרה של הציפור מגיע לשיא, דווקא אז „לטש החתול את עיניו כמלאך המוות אל הלבבות ואל הציפור...”

ומשעמד שמואל יוסף הנער בשמונה-עשרה, אירע האסון. הוא שומע את בכי אחותו ומשער שהחחול אכל את ציפורו. על כן „שמה החזיקתני“, ניב זה מעלה באסוציאציה את קינתו של ירמיה: „על שבר בת עמי השברתי קדרתי, שמה החזיקתני“ (ח). הרי שנראה בחחול השדי את האויב-הגוי האוכל את ישראל בכל פה, בכל דורות הגלות. לכן בעט בו הילד בועם.

אליבא דאמת, הציפור בעצמה עזבה את כלובה, את מסגרתה המורשתית הלאומית שהגנה עליה ונפלה לתוך האש, שגם היא סמל חורבן ופורענות. ירושלים וישראל הלא משולים „לאוד מוצל מאש“ או „כאוד מוצל משריפה“ (עמוס ד, יא; זכריה ג, ד) — אף לאחר מלחמת העולם הראשונה או אחר הפרעות ברחבי הגלויות. על-כן יאמר משוררנו: „בבית השלך הס“, על-דרך הכתוב „ונשא דודו ומסרפו להוציא עצמים מן הבית — ואמר הס ו“ (עמוס ו). ויאמר מספרנו: „פני אחותי נחפו בדמעות“, נקט לשון „נחפו“ כהקבל מנוגד שאמר לעיל לגבי כנפי הציפור ש„נחפו בזהב“. התהרשות החוויתית של הילד שנתעשרה בזו של המבוגר באה ללמדנו, שהוא מיחל לתחיית השארית של כנסת ישראל, האוד המוצל מאש, ממשרי-פות פיסיות ורוחניות, לכן יקרא בפרשת החייאת בנה של השונמית ומתפלל שאותו גם יקרה לציפורי-עמו (מלכים-ב ד).

בסוף הסיפור חוזר המשורר לחווית הילדות הטהורה באורח חשיבתו וכוח המדמה הייחודי של יהודי דתי מן המאה הי"ט, ומשווה למצב פרסוניפיקציה גמורה לציפור המתה, במקום טלית שעוטפים ברי-מינו, הוא הניח את הציצית הפסולה (שניתקו חבריו „מארבע כנפות“ שלו) על גווית הציפור (אף כאן רמז דק כשמצוות מיחדות נעשות מיותרות בעם, נפסלות, באה הטמיעה ומאימת על כליון האומה).

וכך מסתיים הסיפור: „...ימים רבים הגיתי בציפור, זכרון כאב מצבתה“. משלוש התיבות האחרונות עולים הד ותמונה מנבואת ישעיה על שארית ישראל שתשוב לתחיה; „ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבער כאלה וכאלון אשר בשלכת, מצבת בס, זרע קודש מצבתה“ (ו); השארית זרע

קודש, שישבו בכל לבם, המה ישמעו לדברי הנבואה ויחיו את האלון —
העם שיהא שוב רב־שורש וצמרת.

נוסף לדיונונו הנ"ל, מבחינה רעיונית, אליגורית ואסתטית, מן הראוי
שנביא כאן בסיכום גם דברים הזורעים אור על האוניברסלי שבסיפור:
„הילד היהודי עומד לפני הציפור, בשורת־הטבע, ומלמדה ניגונים של תפילות
והיא מגלה לו את חסדי היגון. סיפור קטן זה על פליאה של חסד שצצה
בנפשו של ילד יהודי תמים עשוי לדובב לב יהודי ונכרי במידה שווה“.*

אינושה של המטפחת

כאן הפך עגנון חפץ דומם, מטפחת שיראין, לדבר נאצל, מרומם ומופשט,
בכוח שירת אהבה ויחס של קדושה אליה מצד הגיבורים והמספר, תוך
שהעלה את נערותו בכוחם; בכוח החסד שהיה שופע מן האב, מן האם,
מן הנער, מן האהבה ההדדית שביניהם, ומתוך קדושת השבת והמועד
ומגסיבות הגיגיות אחרות, נתעלתה המטפחת ונעשתה רוחנית, עד שכנפיה
נדמו לכנפי מלאכי שרת.

מהתפעלותו מקדושת השבת ומזיווה, מהרהוריו על המטפחת שניתנה
לאמו ברהשי אהבה עמוקים מידי אביו, בא הנער לידי הלך־נפש מרומם
ביותר, עד „שהרגשתי פתאום שמחליקים לי את לחיי. איני יודע אם כנפי
המלאכים נפנפו עלי; או אם כנפי המטפחת נפנפו עלי; אשרי למי שזכה
שמלאכים טובים מגפנפים על ראשו, ואשרי למי שהחליקה לו אמו את
ראשו בלילי שבתות“.

צא וראה כוחה של אהבה משולשת, שלהטה כה עצום, עד שמטשטשת
התחומים בין הגשמי והרוחני, בין אגדה וממש.

כל פרק בסיפור זה אינו אלא חוליה הכרחית מחוייבת מן הפרק שקדם
לו, וזיקת־גומלין פנימית שרוויה ביניהם. הכיסוי על טיב הדורון, על כוחו
ושליחותו בפרקים הראשונים, מגביר את המתח והציפייה של הקורא:
כאילו רק פרוודור הוא לקראת האוירה המכינה לקראת הקלימאקס. בפרקים

(* ישורון קשת, „עגנון המחדש, המאמין והאמן“, מולד יז עמ' 120.

הראשונים בא תיאור הליכותיה ומהותה של האם, עירנותו, פיקחותו ואתגרתו של האב, משובת-הילדים והכל בטווי וצבע עגנוניים, אלא הם מובלעים בצל, בשיטפם הסיפורי כלפי הגיבור הראשי המרכזי – המטפחה. העירנות של הליכי הנפש האינטואיטיביים, החלומיים של הבן לקראת חזרתו של האב, מגיעים את הקורא להעריך את טיב הגעגועים והאהבה שביניהם, ומעל הכל – החשיבות של הדורון. כאן מתגלית האם ברוב צניעותה כאשה בעלת שאר-רוח ותודעת-מעמקים כדוגמת דמויות הנשים הענוגות האחרות בסיפורי עגנון (אשת ר' רפאל ב, אגדת הסופר; תהילה ב, תהילה; תרצה ב, דמי ימיה; שושנה ואמה ב, שבועת אמונים ועוד). מהות הציפיה מתבהרת ומתחדדת במוטיב של המשיח והלומו של הנער עליו (מוטיב זה יידון להלן). אף שעשועי הילדים, „הסידור“ שנהפך „לאורים ותומים“ וצננצי ההומור – אף באלו הכנה אטמוספירת-מהותית לקראת ההעלאה רוחנית של הדורון ומעשה החסד שיעשה בו על-ידי הנער באותו עני מנוגע.

עם חזרתו של האב חל מפנה בסיפור, שעת-רצון הגיעה: המתח הפיזי מתגבר ועולה. דברי הגיבורים ועשיותיהם זורעים אור על אפיהם. בכך ניתנת אמנות רבת משקל לסיפור; בעוד שהאב מערים ומתקדס במפתח ובמזודה, האם – שלווה מבחוץ וסוערת בפנים, דיבורה עצור ודמעתה כלואה.

המפתח הוא מוטיב סמלי ורב-משמעות בסיפורי עגנון, כגון ב, אורח נטה ללון וכן הוא רב-רמזים, „בסיפור פשוט“ וב, והיה העקוב למישור. הזכרת המטפחה בשבתות ובימים נוראים וביום כניסת הנער למצוות, מרוממתה ומאצלתה. כדרך שהריגשיות והרוחניות והכיסופים לארץ-ישראל מעלים את המטפחת של ר' חנניה הפרושה על-פני הים הגדול ב, בלבב ימים, ושט עליה לחוף כיסופיו.

כמה וכמה שיאים בסיפור זה דווקא במקומות שהעלילה איטית ושקטה ביותר. הריתמוס והניגון העגנוניים וההפגמה תוך המייה, עושים מהצה; ותנימה הייחודית עושה מהצה. היא מבליטה את המשמעות שבתנועה, שבעוויה, שבמעשה; הדומם חי ומדובב. תמונת העני היושב על גל האבנים

ברחובה של עיר, מזכירה אותו כנר יהודי סמלי שאגאלי המרחף על-פני הבתים, מתרומם מעלה מעלה בכנפי הניגון.

מוטיב המשיח

בפרקים ג—ד מוטיב המשיח. כאן שיקע עגנון רבדים של מקורות שיש לפענחם ולהאירם: הנער נזהר שלא להתכסות מעל לאזנים במיטתו, שמא ישמע שופרו של המשיח, יקום מיד.

כאן הושפע גם „ממעשה דניאל“ (בבית-המדרש חדר ה): „משיח בן בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים“ (כז). כן הושפע מן הגמרא (סוכה גב, א) וביותר מסנהדרין (צו, א-ב; צת, א-ב). כאן מסופר על משיח היושב על פתחי רומי בין עניים מנוגעים „סובלי תחלואים“. העניים מתירים בבת-אחת את פצעייהם, מקנחים אותם וקושרים אותם שוב אחד אחד. ואילו המשיח אינו מתיר אלא פצע אחד, שמא יקראוהו לגאול, לא יטרח הרבה.

ההומור מפעפע אף כאן, כדי להמתיק את הזוועתי, הדוחה. לכן יעיר: שיהי צחוק גדול בעולם בימות המשיח: „אתמול היה המשיח אוסר ומתיר את פצעיו והיום הוא מלך“.

כאן הושפע גם „ממעשה דניאל“ (בית-המדרש חדר ה): „משיח בן דוד, אליהו וזרובבל יעלו על ראש הר הזיתים ומשיח יצוה את אליהו לתקוע בשופר, אור שבעת ימי בראשית ישוב וייראה... מארבע כנפות הארץ יעופפו על כנפי נשר ויגיעו אל המשיח, עמוד אש ייצא מתוך המקדש — — — לתקיעה השלישית הר יופיע ולתקיעה הרביעית יהיו ההרים לבקעה“.

בתוך כך מתפתח חלום בהקיץ של הנער, שאחריו החלום שבשינה. אז יוקל על הפרנסה של האב. ומשום שהוא לוי, ישרת ויגן בין הלויים בבית-המקדש השלישי. ואז „יתהלך לפני ה' בחצרות בית אלוהינו“. בטעם רב וכיד האמנות האפית הלירית הטובה עליו יטשטש המשורר התחומים בין דברים שבהקיץ ובחלום, כדרך שעושה כך לכל סיפוריו;

אלא משמתעמקים רואים, שעד רגע החלימה בלטה השפעת המקורות ועמם ההומור, אך משהתמסר לידיו של בעל החלום צמחו לסיפור כנפיים, דמיון, חזון ופיוט: „באותה שעה כל מיני אורות ירוקים, לבנים, שחורים ואדומים וכחולים מתגלגלים היו כנגדי — כל מיני אוצרות מתלהטים ויוקדים בהם ולבי היה משתובב משמחה מכל אותה טובה שגנוזה לנו לעתיד לבוא ביום שיתגלה משיח צדקנו במהרה בימינו“.

כאן רמז שהיה צופה ומביט לשיבתו של אביו כמו לקראת המשיח. ואביו הרי בוודאי יביא לו מתנות, כשם שיושפעו שפע־ברכות כל הבריות בבוא הגאולה. מהרהוריו ביום, רואה אדם בלילה. כאן מופיע ברקמת־החלום עוף פלאי שניקר באור — עופות פלא שכאלה ואורות דמיוניים הרבה מופיעים ב„זוהר“ ובסיפורו של ר' נחמן מברסלב. זהו העוף שהביאו בכנפיו לפתחיה של רומי, לבין כת העניים.

בחלום פועלת סיטרא אחרא התת־מודעית, המסייטת: הר גבוה מתרומם בינו לבין אותו עני שליד המשיח ועל ההרים קוצים ודרדרים וחיות רעות. התתאות הלילית נפתחת ופועלת בעיקר בחלום הלילה. פתאום מתמוטט ההר ואבריו עומדים להתפור — כדרך כל חלום של סיוט.

תוך כדי החלום חש הנער באשמה נסתרת, שהוא בוחל בנגעי עני ומתאכזר עליו — תולדת האגוצנטריות, החיה הדימונית שבאדם. אלא טליחו המצוייצת הקדושה של אביו אוהבו, יצילהו, היינו אם יעשה כמצוות אביו מולידו וכאביו שבשמים וירחם על העני — יינצל מהר הסיוטים ויזכה למשיח — לגאולה.

יחסו של הנער לעני בחלום מעורר בנו סקרנות ומחשבה לנחש מה יעשה הנער במטפחת היקרה והקדושה. שפן בסוף לא כבש עינו מפצעי העני אלא חש בעל־מודע שלו את חלומו הרע, ויצר הטוב גבר עליו וגירש כל רגש אנוכיות ובחילה מקרבו, ואז סוף־סוף ראה כיצד הקב"ה יושב בשמים ומביט לארץ ומבטיק מזיוו על פצעי של העני. והנער מתמלא רחמים עד שדמעות נתקשרו בגרונו. הוא מתפעל ומסיר המטפחת — הדורון היקר והאהוב, וחובש בה פצעי העני. באותה שעה באה החמה שלוחו של

אב הרחמים ומחליקה בנשיקה אורית את צווארו „והחמה זרחה מתוך האבנים“. היינו המקום שנעשה בו חסד, מתמלא אור עליון. מיבנה הסיפור מפליא באמנותו: שיאו של החלום נעוץ בסיום הטוב של הסיפור. סוף הסיפור נעוץ בסוף הפרקים ו, ה, ט; הגישה של פרק יב אף היא קשורה בסיומו של הסיפור; פרק יא, שעניינו עניים ויחסי הבריות אליהם קשור בחלום בסוף פרק יב. רעיון התמלה, אהבת ההורים, אהבת ה' ומצוותיו, האמונה במשיח ובגאולה, אהבת השבת וחגי ישראל, תפילה ומנהגים המפארים אותם, כשהכל אפוף אורה נאצלת של ישראל סבא — אלו הם מוסרי ההשכל המאלפים, העוברים כחוטי זהב בכל פרקי הסיפור. תמימות הנפש, המיית הלבבות, הומור, שירה וחלום — סממנים אפיים המייחדים את כלל יצירתו של עגנון.

א מ נ ו ת ו א מ ו נ ה

עגנון הוכיח ברוב סיפוריו שאמנות ואמונה, לא זו בלבד שאינן מנוגדות, אלא אף משלימות זו את זו: המשורר גאמן הוא לקדושת החיים, מתרפק עליה, מאמין בסוד שרשיה, וכמה להתחדשותה. ההומור המאיר את הגיבורים ומצביהם השונים, אינו בכל עת ובכל מקום אירוניה, אלא טוב־לב של משקיף בן זמננו המתרפק בכיסופים תוך קורת־רוח עילאית על העתיק בתמימות שלמה של משורר אפיקן, משורר הדורות. שורש המזיגה של האיריאה בעלת המשמעות הייעודית תוך רגשיות מסורתית־עממית־פיוטית, עושה את הצורה העגנונית מעודנת ביותר, „יראת שמים ואהבת המסורת של עגנון נעשו תוכן רוחני לנפשיות של אמונתו, שלבישה צורה של עממיות. ממוזיגת שתי אלה נוצרה שירת הלב של עגנון“. האהבה התמימה, הטהורה והצנועה לרבות הטראגית הסמויה, היא שרוממה ביותר את הדמויות האומללות, כגון מנשה חיים ב„והיה“, דינה ובן־אורי ב„ענוגות“, תרצה ב„בדמי ימיה“, הירשל „בסיפור פשוט“ וכדומה. אהבת היחיד ליחיד מזדהית ביצירת עגנון כבבואה נאמנה לאהבת ה'.

לאהבת ישראל וארץ-ישראל. בכל יצירותיו מפעפעת אהבת הקדושה הישראלית, הרוחנית, המוסרית, המאפשרת לנפש היהודית התמימה את סיפוקה הכפול, לראות חיים רוחניים טהורים ולהיות גם מאושר. מכאן שאהבתו כגון ל„ציפור“, ל„סידור תפילתי“, ל„שני זוגות“ (תפילין), ל„מטפחת“, ל„עפר ארץ-ישראל“ וכל כיוצא, היא אהבה בגין הרוחני והקדושה שהוא מגלה בחי ובדומם. מכאן דביקותו בהם בכוח ה„אני“ העליון שבעל-מודע שלו; מכאן האליגוריה והסמליות שהוא מניח בסיפוריו, בדמויותיו ובחפציהן, והקורא המעמיק יגלם כשהם מאירים ואומרים שירה, שכן בספירת השירה, אהבה, אמנות ואמונה נושקות אהרדי. מכאן היופי שהוא מניח בטוב והטוב — ביופי. והקורא המשכיל טועם בהם ק"ן טעמים.

והיה העקוב למישור

משנתפרסם הסיפור והיה העקוב למישור לפני כ-60 שנה, כשעגנון עדיין בחור היה, ראו בו גדולי המבקרים את הזמרוס היהודי. הם הקבילו את החזרה במאוחר הביתה של מנשה חיים לזו של אודיסאוס, שחזר כזקן נודד ואיש לא הכירו עוד. החנווני המכובד הזה, שהיה ל„יורד“, שהיה לשנורר, משהגיע חזרה לעיבורה של בוצ'אק' נתאמלל ביותר. כל הבריות כבר חשבוהו לשוכן-עפר. שכן, משנמצא כתב-ההמלצה של הרב בכיסו של אותו קבצן-נוכל מת, שמנשה חיים מכר לו, הותרה קריינדל-טשארני אשתו להינשא לאחר וזו ילדה לו בן.

שעת הזרתו של מנשה חיים חלה בערב יום המילה. כאן מתחוללת הטראגדיה בנפש האיש שעגנון מעצבה באמנות אפית, תוך חוקיות אימננטי-טית; סיוטים, יקוד-נפשי, יסורי-גיהנום מתרחשים בקרב הגיבור הפסיבי, האנטי-גיבור, מנשה-חיים. בבת-ראש הועמד האיש לפני קיר אפל, אטום. אם יתגלה בביתו, ימיט שזאת על אשת נעוריו שאהבה ביותר. היא תצטרך להתגרש; הוא ככהן לא יוכל לשאתה עולמית; הילד יאומלל כממזר.